

Бондар Т.В., канд. соціол. наук, директор ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: t.bondar@uisr.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5192-5757>, Scopus Author ID: 35309307700,

Ганюков О.А., канд. філос. наук, завідувач відділу соціально-економічних досліджень ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: aleksejganukov@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2797-5686>

ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО ТА ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Порівняно особливості зовнішньої міграції до та після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. Проаналізовано основні причини та обставини міграції кожного періоду, вплив міграції на повсякденне життя мігрантів, реалізацію права на працю, умови проживання, ситуацію у громадах і спільнотах, в яких живуть мігранти, та ставлення до них. Розглянуто проблеми догляду за дітьми у сім'ях мігрантів, особливості реалізації права на освіту дітей. Проаналізовано найпоширеніші проблеми, які виникають у комунікаціях і стосунках у родинах мігрантів. Запропоновано рекомендації щодо покращення становища мігрантів, реалізації їх потреб та інтересів, забезпечення дотримання їх прав та їхніх дітей. Порівняно особливості зовнішньої міграції до початку 2022 р. та з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р., виявлено спільні риси і відмінності цих двох етапів міграції. Визначено основні причини та обставини зовнішньої міграції у передвоєнний період та після повномасштабного вторгнення, зазначено, що до початку збройної агресії Росії виїзд українців за кордон мав чітко виражені ознаки трудової міграції, а з початком війни головним аргументом щодо виїзду з України стало прагнення забезпечити безпеку для себе та своїх дітей. Виокоремлено та охарактеризовано три етапи міграційного процесу: релокації (евакуації), адаптації та інтеграції. Проаналізовано основні причини та обставини міграції кожного періоду, вплив міграції на повсякденне життя мігрантів, реалізацію права на працю, умови проживання, доступ до медичних послуг, ситуацію у громадах і спільнотах, в яких живуть мігранти, та ставлення до них. Запропоновано підходи до сегментації мігрантів залежно від обставин їх виїзду з України, родинного стану та ситуації в країнах перебування. Наведено особливості працевлаштування українців за кордоном у передвоєнний час та після початку війни, проаналізовано параметри трудової діяльності мігрантів за географією, професіями, статтю тощо. Проаналізовано специфіку освіти та виховання дітей мігрантів, особливості реалізації права дітей на освіту, розглянуто проблеми виховання, міжособистісних стосунків між різними поколіннями мігрантів, впливу міграції на психологічний стан дітей і процеси їх соціалізації. Досліджено рівень інформаційно-правової обізнаності мігрантів, зафіксовано відсутність у багатьох мігрантів системних знань щодо українського та зарубіжного законодавства, яке регулює міграцію. Наведено перелік найактуальніших потреб мігрантів і членів їхніх родин. Проаналізовано типові відмінності мігрантів і членів їхніх сімей у сприйнятті та плануванні власного майбутнього. Запропоновано рекомендації щодо покращення становища мігрантів, реалізації їх потреб та інтересів, забезпечення дотримання їх прав та їхніх дітей.

Ключові слова: зовнішня міграція, трудова міграція, трудові мігранти, біженці, транснаціональні сім'ї, захист прав дітей мігрантів, міграційна політика.

Bondar T.V., PhD. (Sociology), director NGO “Ukrainian Institute for Social Research after Olexander Yaremenko”, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: t.bondar@uisr.org.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5192-5757>, Scopus Author ID: 35309307700,

Haniukov O.A., PhD. (Philosophy), head of the department of socio-economic research, NGO “Ukrainian Institute for Social Research after Olexander Yaremenko”, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: aleksejganukov@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2797-5686>

EXTERNAL MIGRATION OF UKRAINIANS BEFORE AND AFTER FULL-SCALE AGGRESSION (COMPARATIVE ANALYSIS)

The paper compares external migration features before and after the start of the full-scale Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022. The authors analysed the main reasons and circumstances of migration in each period, the impact of migration on the daily life of migrants, the realisation of the right to work, living conditions, the situation in communities and communities in which migrants live, and the attitude towards them. The problems of caring for children in migrant families and the peculiarities of realising children's right to education are considered. The most common issues that arise in communications and relationships in migrant families are analysed. Recommendations are offered for improving the situation of migrants, realising their needs and interests, and ensuring compliance with their rights and that of their children. The authors compare features of external migration before the beginning of 2022 and with the beginning of the full-scale invasion of Russia into Ukraine on February 24, 2022, and reveal the common features and differences between these two stages of migration. The main reasons and circumstances of external migration in the pre-war period and after the full-scale invasion are determined. It is noted that before the beginning of the armed aggression of Russia, the departure of Ukrainians abroad had clearly defined signs of labour migration, and with the beginning of the war, the main argument in favour of leaving Ukraine became the desire to ensure security for themselves and their children. Three stages of the migration process are distinguished and characterised: the stage of relocation (evacuation), the stage of adaptation and the stage of integration. The authors analyse the leading causes and circumstances of migration in each period, the impact of migration on the daily life of migrants, the realisation of the right to work, living conditions, access to medical services, the situation in communities and communities in which migrants live, and attitudes towards them. Approaches to the segmentation of migrants are proposed depending on the circumstances of their departure from Ukraine, family status and the situation in the host countries. The peculiarities of the employment of Ukrainians abroad in the pre-war period and after the beginning of the war are given and the geographical, professional, gender and other parameters of labour activity of migrants are analysed. The specifics of the education and upbringing of migrant children, the peculiarities of children's right to education were analysed, the problems of education, interpersonal relations between different generations of migrants, the impact of migration on the psychological state of children and their socialisation processes were considered. The level of information and legal awareness of migrants was studied, and the lack of systematic knowledge of Ukrainian and foreign legislation regulating migration was recorded among many migrants. A list of the most urgent needs of migrants and their family members is given. Typical differences between migrants and their family members in their perception and planning of their future are analysed. Recommendations are offered for improving the situation of migrants, realising their needs and interests, and ensuring compliance with their rights and that of their children.

Keywords: external migration, labour migration, labour migrants, refugees, transnational families, protection of the rights of migrant children, migration policy.

За даними Звіту про міжнародну міграцію, Україна посідає 8-ме місце у списку країн, громадяни яких виїхали за кордон [1]. За різними підрахунками, нині за кордоном перебувають від 5 до 8 млн наших співвітчизників. Проблема зовнішньої міграції українців значно актуалізувалася через збройну агресію Росії проти України. Невизначеність перспективи встановлення миру створює передумови для неповернення тих, хто вже виїхав, а також виїзду за кордон нових мігрантів. Слід зазначити, що масштабна міграція відбувається на фоні катастрофічного падіння народжуваності. У 2022 р. в Україні народилося 200 тис. немовлят. Порівняно з 2018 р. народжуваність зменшилася майже на 61%¹.

Україна стикнулася з надзвичайною демографічною кризою, яка щонайменше істотно перешкоджатиме післявоєнному відновленню країни. Більше того, ця криза становить екзистенціальний виклик для країни, серйозну загрозу благополуччю України у довготривалій перспективі.

Напрацювання необхідних стратегій і конкретних заходів щодо подолання цих викликів має повною мірою враховувати потреби і запити мігрантів, причини та мотиви виїзду за кордон, умови адаптації на місцях – особливості працевлаштування, проживання, соціальне забезпечення, налагодження стосунків з місцевою громадою, а також практику реалізації соціальних і освітніх прав мігрантів та їхніх дітей. З огляду на це, мета статті – проаналізувати особливості зовнішньої міграції у передвоєнний і нинішній воєнний період, виявити спільні риси та відмінності. При підготовці цієї статті використовувався метод кабінетного аналізу (пошук, узагальнення, систематизація і аналіз інформації у відкритих джерелах, зокрема статистичні дані та результати соціологічних досліджень, у тому числі – результати дослідження, проведеного ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”²; наукові публікації, матеріали профільних інтернет-ресурсів та засобів масової інформації тощо.

Для міграції найбільше значення мають чинники, що характеризують умови життя: природничо-географічні, науково-технічні, економічні; характер суспільних відносин, рівень розвитку культури та охорони здоров’я [2]. З 2014 р. дедалі

¹ Демографічна криза в Україні: як змінилася народжуваність внаслідок пандемії та війни. *Meta*. 24.05.2023. URL: <https://meta.ua/uk/news/health/76653-demografichna-kriza-v-ukrayini-yak-zminilasya-narodzhuvanist-vnaslidok-pandemiyi-ta-viini/>

² У статті використано результати комплексного дослідження, спрямованого на вивчення проблем, з якими стикаються трудові мігранти та члени їхніх сімей. URL: https://uisr.org.ua/files/Report_Fin_Last.pdf. Складові дослідження (24 глибинні інтерв’ю з батьками – трудовими мігрантами та опікунами дітей; 12 глибинних інтерв’ю з дітьми трудових мігрантів віком 10–17 років; 4 фокус-групи (2 – з дітьми, 2 – з батьками або опікунами); 3 глибинні інтерв’ю з експертами, компетентними у питаннях трудової міграції). Якщо певні характеристики трудових мігрантів наводяться без посилання на джерело інформації, то за умовчанням в тексті розглядаються дані дослідження ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”.

більшого значення набувають такі чинники, як відчуття незахищеності та невпевненості в майбутньому на фоні втрати стабільного життєвого укладу, відчуття проявів “соціальної ізоляції” ВПО, зневіра у державну підтримку, недосконалі та несвоєчасні рішення щодо захисту суверенітету держави та підтримки ВПО, низький рівень національної безпеки [3]. Попри розмаїття індивідуальних історій та обставин, які змусили українців виїхати за кордон, головним мотивом для міграції було, насамперед, прагнення заробити гроші на фоні неможливості пристойно заробляти (з точки зору самого мігранта) в Україні. Бажання покращити матеріальне становище найчастіше є головним мотивом міграцій, принаймні економічних, як у середині країни, так і за кордон [4]. Експерти зазначають, що незадовго до повномасштабного вторгнення Росії в Україну (лютий 2022 р.) темпи зовнішньої трудової міграції українців дещо стабілізувалися завдяки відкриттю на Заході України кількох великих підприємств з іноземним капіталом, розвитку переробної промисловості, малого та середнього бізнесу. Можливість отримати стабільну заробітну плату (навіть дещо меншу, ніж за кордоном) і забезпечити родині гідне життя слугувала для багатьох аргументом, щоб відмовитися від виїзду до іншої країни на користь роботи в Україні [5].

Крім прагнення покращити матеріальний стан родини в цілому, як мотиви “другого плану” трудові мігранти часто зазначали наміри заробити гроші для задоволення конкретних матеріальних потреб: купівлі квартири або авто, виплати кредитів або боргів, навчання дітей, відкриття власного бізнесу тощо. Доволі часто причиною працевлаштування за кордоном було прагнення досягти більш високого (порівняно з Україною) рівня життя. Мотиви трудової міграції не обмежуються лише прагненням заробити кошти. Під час інтерв'ю респонденти-мігранти крім економічних чинників згадували про бажання побачити “інше життя”, сприймаючи роботу за кордоном як спосіб розширити власний світогляд, життєвий досвід.

Працевлаштування. За найбільш реальними оцінками, до початку 2022 р. загальна кількість зовнішніх трудових мігрантів становила від 2 до 2,7 млн громадян, серед яких переважали чоловіки (близько 70%) з робітничими професіями. Основними центрами тяжіння українських трудових мігрантів обох статей були Польща (39% від загальної кількості мігрантів), Росія (26%), Чеська Республіка (9%), Італія (близько 11%), Португалія (2%). При цьому мали місце істотні гендерні відмінності в напрямках зовнішніх трудових міграцій. Так, серед основних країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили різке переважання жінок спостерігалось серед мігруючих до Італії (у 5,7 разів). Росія та Чеська Республіка були країнами переважно чоловічої міграції: питома частка чоловіків серед мігрантів у Росію удвічі перевищувала питому частку жінок, серед мігрантів у Чеську Республіку це співвідношення становить 1,7 разів. Головні сфери зайнятості чоловіків – будівництво (понад 55% трудових мігрантів-чоловіків), сільське, лісове та рибне господарство (майже 12%), промисловість (майже 11%). Значна частка (майже 42%) жінок були зайняті у діяльності домашніх господарств, промисловості (понад 12%) та торгівлі (майже 12%) [6].

Українці працюють за кордоном переважно не за фахом. Ця обставина для багатьох залишається джерелом невдоволеності; люди відчують нереалізованість як особистості. Близько половини опитаних мігрантів зазначили, що прагнули б повернутися до України за умов, що їм вдалося б знайти вдома роботу з гідною оплатою. Деякі з респондентів планували повернутися до України після вирішення нагальних матеріальних питань: заробити кошти для нового будинку, виплати боргів тощо. Водночас інші сприймали трудову міграцію як перший крок для подальшої інтеграції у країні перебування: отримання спочатку дозволу на тимчасове проживання, а згодом – громадянства.

Освіта та виховання дітей. Діти мігрантів, незалежно від перебування одного або обох батьків за кордоном, переважно відвідують шкільні заклади за місцем проживання. У регіонах, де виїзд батьків на заробітки є поширеним явищем (Захід України), такі діти не відчують особливого ставлення з боку однолітків або вчителів. У місцевості, де такі випадки є поодинокими, діти мігрантів інколи відчують себе певною мірою особливими, у колі ровесників їх вирізняють. Інколи діти потерпають через шкільні образи від однолітків, зокрема пов'язані з відсутністю батька, не можуть розраховувати на його підтримку та захист.

У транснаціональних сім'ях мігрантів домінує модель сімейних відносин, за якою один з членів родини (переважно батько) заробляє кошти за кордоном, а решта родини (мати та діти) живуть вдома на кошти, які переказує батько. Основний контроль за успішністю дітей і допомогу у виконанні домашніх завдань переважно здійснює той з батьків, хто лишився в Україні з дітьми. Водночас інтерв'ю показали, що деякі чоловіки (трудова мігранти), навіть перебуваючи в Україні, переконані: шкільні справи і турботи – жіноча справа. Тому з їх від'їздом за кордон у взаєминах родини зі школою практично нічого не змінюється. Щоправда деякі батьки (чоловіки-мігранти) регулярно цікавляться у своїх дітей шкільними успіхами під час спілкування у месенджерах³.

Частка зароблених трудовими мігрантами за кордоном коштів витрачається на оплату відвідування їхніми дітьми платних навчальних курсів, гуртків, спортивних секцій, музичних занять тощо. Проте багато дітей мігрантів відвідують позашкільні заняття різного спрямування безоплатно, і в цьому сенсі нічим не відрізняються від інших однокласників. У деяких школах дітям мігрантів вчителі прагнуть приділяти більше уваги, розуміючи їх складну сімейну ситуацію. В одиничних випадках члени родини мігрантів згадували про надання такої допомоги з боку шкільного психолога. Окремі діти мігрантів, відчуючи своє особливе становище, прагнуть якомога краще відповідати шкільним вимогам, щоб не засмучувати батьків і не додавати їм зайвого клопоту. Чимало українських дітей перебувають в умовному статусі "дитини

³ Дерекко А. Проект CASTLE – підтримка транснаціональних сімей в Україні і Молдові та зменшення впливу трудової міграції на дітей. *Платформа захисту дітей*. 09.01.2021. URL: <https://childhub.org/uk/child-protection-news/projekt-castle-pidtrymka-transnatsionalnykh-simey-v-ukrayini-i-moldovi-ta-zmenschennya-vplyvu-trudovoyi-mihratsiyi-na-ditey>

трудового мігранта” вже багато років. Їхнє зростання, дорослішання та виховання відбувається за відсутності принаймні одного з батьків, з яким вони бачаться під час рідких і нетривалих зустрічей в моменти приїзду трудового мігранта у відпустку або на свята.

Від’їзд одного або навіть обох батьків на роботу за кордон неминує зумовлює виникнення різноманітних проблем, які пов’язані з вихованням дітей. Догляд за дитиною покладається на того з батьків (переважно матір), хто залишився в Україні. Участь у вихованні іншого здебільшого обмежується наданням грошової допомоги, онлайн-спілкуванням або проведенням нетривалих зустрічей під час відпустки. Інколи догляд покладається на інших родичів: дідусів або бабусь, старших братів або сестер. Із від’їздом за кордон одного з батьків дитина отримує менше уваги не лише через його відсутність, але й через збільшення господарсько-побутового навантаження на того з батьків, хто залишився в Україні. Навіть за умов теплих і довірливих стосунків між дитиною та одним з батьків діти часто відчують нестачу іншого, яку не можуть повноцінно замінити онлайн-спілкування та рідкі особисті зустрічі. Відсутність одного з батьків тривалий час також зумовлює певну відстороненість дітей, сприйняття відсутнього батька як майже чужої для них людини.

Проблема виховання та догляду ускладнюється при досягненні дитиною підліткового віку, коли вона особливо потребує довірливого спілкування та контролю з боку старших членів родини. Дехто з дітей трудових мігрантів старшого підліткового віку взагалі лишилися сам на сам з дорослими проблемами та змушені долати їх самостійно. Діти у сім’ях трудових мігрантів рано стають самостійними, привчаються самотужки вирішувати побутові проблеми. Водночас самостійне проживання дітей з обмеженим життєвим досвідом має свої недоліки, зокрема нестачу у порадах дорослих. Ці традиційні потреби підліткового віку у дітей мігрантів часто лишаються без задоволення, а їхні запитання пов’язані з дорослішанням – без відповідей. Тривала відсутність одного з батьків призводить в окремих випадках до виникнення постійної туги, що зумовлює численні психологічні проблеми; на фоні відчуття власної невлаштованості, браку уваги можуть виникати проблеми з навчанням, претензії педагогів щодо дисципліни.

Інтерв’ю з мігрантами свідчать, що вони добре усвідомлюють можливі негативні наслідки відокремленості сім’ї, дитячої бездоглядності. Деякі трудові мігранти відчують, що їх тривала відсутність неминує відіб’ється на вихованні дітей, негативно вплине на їх соціалізацію та дорослішання. Певну допомогу дітям трудових мігрантів, які залишилися без належного нагляду, надають державні установи та громадські організації – представники місцевого самоврядування, соціальні служби, благодійні фонди та релігійні громади.

Інформаційно-правова обізнаність. Перший виїзд трудового мігранта за кордон часто відбувається за консультативної допомоги знайомих або родичів, які вже працевлаштувались і можуть надати поради стосовно пошуку роботи, житла або налагодження взаємин з місцевою поліцією або роботодавцями. На жаль, державні

органи мало впливали на первинне інформування мігрантів, хоча це могло б сприяти запобіганню ризиків, пов'язаних із нелегальним працевлаштуванням.

Результати інтерв'ю фіксують недостатню обізнаність респондентів у правових питаннях щодо особливостей трудової міграції. Значній частці опитаних трудових мігрантів та членів їх родин було складно змістовно прокоментувати своє ставлення до законодавства, що регулює статус, права та обов'язки трудових мігрантів. Їхні знання з цих питань зазвичай є фрагментарними, суперечливими та неповними. Такого роду необізнаність сприяє поширенню інформації серед мігрантів про те, що українські закони "не спрямовані на захист та підтримку трудових мігрантів". У випадках, коли необхідна правова підтримка, трудові мігранти покладаються або на поради більш досвідчених знайомих, або звертаються за платними консультаціями до фахівців (юристів, нотаріусів тощо). Згадувався негативний досвід звернення по допомогу до українського консульства у країні перебування. Деякі трудові мігранти потерпають від нещирості роботодавців і посередників за кордоном, і в таких ситуаціях потребують юридичної допомоги.

Деякі трудові мігранти занепокоєні перспективами легалізації в країні перебування, і в цьому контексті потребують правової допомоги і консультацій. Неодноразово висловлювалося побажання мати соціальний захист і медичне забезпечення на рівні громадян країни перебування. Водночас висловлювались побоювання, що легальне працевлаштування за кордоном передбачатиме сплату податків. Оподаткування грошей, зароблених за кордоном (мається на увазі сплата податків в український бюджет), мігранти вважають вкрай несправедливим і образливим. Про причинно-наслідковий зв'язок між сплатою податків і рівнем соціального захисту та пенсійного забезпечення (власного, своїх батьків і дітей) при цьому не задумуються.

При офіційному працевлаштуванні за кордоном трудові мігранти отримують пакет соціальної та юридичної підтримки, безоплатні консультації та поради. На цьому фоні законодавча підтримка в Україні сприймається багатьма як малоефективна. Ситуація з незадовільним рівнем обізнаності трудових мігрантів у правових питаннях погіршується через нестачу відповідних знань у працівників державних органів та органів місцевого самоврядування навіть у тих регіонах України, де трудова міграція є поширеним явищем.

Актуальні потреби. Чимало трудових мігрантів, виїжджаючи за кордон, не мали достовірної інформації про умови праці, житлове та побутове забезпечення, дізнаючись про них вже на місці. Тому актуальною потребою мігранта (особливо, коли йдеться про перші візити за кордон) є, насамперед, потреба в отриманні достовірної інформації про транспортне сполучення, умови праці та побут, місцеве законодавство, правовий статус трудового мігранта у країні перебування, особливості роботи торгових і медичних закладів тощо.

Багато трудових мігрантів працюють за кордоном без офіційного працевлаштування, не мають соціального і медичного страхування, стикаються з труднощами при отриманні медичних послуг. З огляду на те, що техніка безпеки на

будівництві, де працюють нелегали, часто не забезпечується належним чином, це створює серйозні ризики для життя та здоров'я заробітчан. Нелегальне працевлаштування створює підґрунтя для конфліктів з правоохоронцями, постійний ризик бути депортованими, недоотримати або повністю не отримати заробітну плату. У багатьох випадках трудові мігранти повідомляли про виснажливі умови праці та побуту, брак часу для повноцінного відновлення сил. Іноді виникали труднощі з адаптацією до незвичних умов життя в іншій країні, проблеми із спілкуванням через незнання іноземної мови. Водночас після повернення в Україну у деяких трудових мігрантів виникає потреба у “зворотній адаптації” – пристосуванні до умов життя в Україні.

У цілому члени родини трудових мігрантів зазначали, що їм потрібна підтримка різного роду:

- юридично-правова – можливість отримання інформації про правові аспекти перебування за кордоном, сприяння у отриманні певних документів, дозволів (зокрема, візова підтримка);

- законодавча – підтримка трудових мігрантів через ухвалення законодавчих актів, які захищали б їхні права, гарантували соціальний захист і надання медичної допомоги в країні перебування;

- податкова – відмова уряду від намірів оподатковувати гроші, які трудові мігранти заробляють за кордоном;

- психологічна – допомога у вирішенні психоемоційних проблем, зумовлених стресовими ситуаціями, у подоланні кризових ситуацій в сім'ї та нормалізації подружніх відносин, у налагодженні стосунків батьків з дитиною-підлітком;

- педагогічна – фаховий супровід виховання дітей, батьки яких перебувають за кордоном.

Бачення свого майбутнього. Залежно від особистих обставин, трудові мігранти та їхні діти демонстрували різне бачення свого майбутнього. Частка з них сприймає працевлаштування за кордоном як вимушений, тимчасовий крок і прагнуть за можливості повернутися в Україну; інші зорієнтовані на інтеграцію до країни перебування та планують перевезення за кордон тих членів родини, які ще залишаються в Україні.

Чоловіки, які є трудовими мігрантами, схильні з часом залишитися в країні перебування (за кордоном) на постійне проживання, аргументуючи такі наміри відсутністю можливості знайти в Україні роботу з гідною заробітною платою. Жінки переважно ставляться до такої перспективи більш критично та вважають, що перебування за кордоном матиме значні негативні наслідки: розрив звичних соціальних та родинних зв'язків, труднощі в інтеграції до іншого суспільства, звикання до незвичних умов роботи та проживання, незнання іноземної мови тощо. Серед осіб, які планують переїхати на постійне проживання до іншої країни, поширеним є відчуття розчарування в Україні, відсутність віри у кращу перспективу життя для себе і своїх дітей. Особливо такі наміри притаманні трудовим мігрантам “зі стажем”, які тривалий час перебували за кордоном, мають досвід працевлаштування у

різних країнах і певною мірою встигли адаптуватися до умов життя і праці в них. Розрив соціальних зав'язків з Україною через довге перебування за кордоном (втрата друзів і знайомих) зумовлює прагнення розпочати “нове життя”, попри численні ризики й труднощі.

Рішення про можливий переїзд до іншої країни часто ухвалювалося батьками без участі дитини, її просто ставлять перед фактом і повідомляють рішення дорослих.

Доволі поширеними є випадки, коли гроші заробляються в іншій країні, а витрачаються в Україні (зокрема, з метою придбання будинку або квартири, авто, відкриття бізнесу). Такі трудові мігранти не сприймають інші країни як місце постійного проживання і більше орієнтовані на “вахтовий метод”: періодично виїжджають за кордон на заробітки на кілька місяців, потім повертаються і через певний час знову шукають можливості працевлаштуватися в іншій країні. Часто висловлювалося переконання, що тимчасовий виїзд за кордон – це цілком прийнятний формат заробляння грошей, за умови повернення в Україну. Незалежно від наявності намірів щодо переїзду за кордон на постійне проживання, переважна більшість трудових мігрантів і членів їх родин зазначали, що із задоволенням жили б і працювали б в Україні, якби могли знайти роботу з гідною заробітною платою. Часто небажання змінювати країну проживання пояснювалося необхідністю доглядати батьків та інших родичів похилого віку, прагненням зберегти усталені зв'язки з друзями та сусідами. Серед заробітчак чимало осіб, які готові жити і працювати в Україні за умови наявності добре оплачуваної роботи і сприймають трудову міграцію як небажану та вимушену.

Деякі діти трудових мігрантів підтримують наміри з часом переїхати на постійне проживання за кордон, аргументують таке бажання здобути більш якісну освіту, можливістю знайти роботу з високою заробітною платою і побутовим комфортом, недосяжним в Україні. Водночас чимало підлітків, попри позицію батьків, хотіли б продовжувати навчання та розпочати кар'єру в Україні. Незгода дітей з нав'язаними дорослими рішеннями та планами інколи зумовлює виникнення сімейних суперечок.

Переважна більшість учасників дослідження бачить своє майбутнє у вільній, благополучній Україні. Навіть ті, які орієнтовані на виїзд за кордон для постійного проживання, готові змінити свої плани, якщо в Україні будуть умови для економічного піднесення, зростання добробуту.

Зовнішня міграція у воєнний період. Причини та обставини. На думку дослідників, головною причиною вимушених міграцій – воєнному конфлікту – передували такі чинники, як заселенські, політичні, соціально-демографічні, економічні, етнолінгвістичні, культурні, ментальні та ін. [7].

На відміну від економічної міграції до початку повномасштабної агресії, міграція у 2022–2023 рр. мала інші причини та іншу демографічну структуру. Масштабна міграційна хвиля, яку спричинило вторгнення Росії в Україну, була зумовлена прагненням українських громадян убезпечити себе та своїх близьких від воєнних загроз, зберегти життя. Чимало переміщених осіб (біженців) виїхали із зони, де

відбувалися бойові дії або які були окупованими, жителі практично всіх регіонів стикалися з щоденною загрозою ракетно-бомбових ударів. За даними ООН, з 24 лютого 2022 р. Україну залишили понад 5 млн людей [8]. Більшість українців виїхали за кордон через держави, що межують з Україною: Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію, Молдову, а згодом вирушили до інших країн ЄС, Великої Британії, Канади, США. Станом на 6 червня 2022 р. в Європі зафіксовано понад 5,6 млн українських біженців: у Польщі (1 207 650), Німеччині (867 000), Чехії (388 097), Туреччині (145 000) та Італії (141 562)⁴. Демографічний склад зовнішньої міграції воєнного періоду принципово відрізнявся від довоєнного: за даними ЮНІСЕФ, близько 90% біженців – це жінки та діти. Згідно з опитуванням, проведеним UNHCR серед дорослих мігрантів з України, жінки становили 87%, дві третини (65%) з яких були працездатного віку (18–59 років), майже 70% мали вищу освіту⁵. Нагадаємо, що у довоєнній міграції домінували чоловіки (70% від загальної кількості мігрантів) переважно робітничих професій.

Оцінюючи динаміку виїзду українських громадян за межі країни, слід мати на увазі, що наявна статистика перетину державного кордону є неповною, а дані різних організацій і відомств – інколи суперечливими [9].

Актуальні потреби мігрантів. Актуальність потреб біженців має певну темпоральну динаміку. Умовно можна виокремити три етапи міграційного процесу, коли для вимушених переселенців пріоритетної актуалізації набувають певні проблеми. Вони визначають характерну особливість індивідуального міграційного кейсу на певний момент часу.

Перший етап: релокація (евакуація). Повномасштабне вторгнення Росії одночасно спричинило безпрецедентну міграційну хвилю. Для мільйонів українців одночасно постала потреба пошуку безпечного місця для себе та членів сім'ї, транспорту для переїзду, житла або принаймні тимчасового прихистку на новому місці. Для багатьох сам переїзд був пов'язаний з ризиком для життя. Чимало людей (зокрема, дітей) під час виїзду із зони бойових дій загинуло, отримали поранення, важка дорога та стреси призводили до загострення хронічних захворювань. Значна чисельність мігрантів потребувала невідкладної медичної допомоги, лікування. Нерідко біженці з прифронтової зони мали покинути свою домівку екстрено через загрозу життя, або їхнє житло було зруйноване. Вони не мали достатньо їжі, води, коштів, необхідного одягу та документів (або їм чогось бракувало із зазначеного).

⁴ Відповідь ЄС на міграційну кризу в Європі. *Ми з Україною*. 12.07.2022. URL: [https://ukraine.europarl.europa.eu/uk/-the-eu-response-to-the-ukraine-refugee-/products-details/20220329CAN65346?xtor=SEC-169-GOO-\[Ukraine\]-\[Responsive\]-S-\[%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%20%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F\]](https://ukraine.europarl.europa.eu/uk/-the-eu-response-to-the-ukraine-refugee-/products-details/20220329CAN65346?xtor=SEC-169-GOO-[Ukraine]-[Responsive]-S-[%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0%20%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F])

⁵ Заражевська С. Не такі вже й біженці. Українці витрачають за кордоном \$1–2 млрд на місяць та заплатили \$2,4 млрд податків у Польщі. Головне зі звіту НБУ. *Forbes Ukraine*. 15.12.2022. URL: <https://forbes.ua/money/ne-taki-vzhe-i-bizhentsi-ukraintsi-vitrachayut-za-kordonom-1-2-mlrd-na-misyats-ta-zaplatili-24-mlrd-podatkov-v-polshchi-golovne-zi-zvitu-nbu-13122022-10450>

Дехто з українських громадян мав можливість досить швидко виїхати в безпечне місце (зокрема, за кордон), орендувати комфортне житло, продовжити роботу дистанційно тощо. Щодо актуальних запитів більшості вимушених переселенців, надання допомоги тим, хто її потребував, то йдеться про базові потреби людини у безпеці, їжі, житлі, одязі, невідкладній медичній допомозі [10].

Другий етап: адаптація. Після перетину кордону, прибуття в безпечне місце та реалізації базових вітальних потреб для переселенців набуває актуальності вирішення таких проблем: пошук постійного житла, матеріальне забезпечення принаймні на короткостроковий період, отримання нагальної медичної допомоги та ліків, організація шкільного навчання дітей (принаймні дистанційного), відновлення втрачених або оформлення додаткових необхідних документів. Мігранти шукають більш комфортне або більш дешеве житло, можливість переїхати в інший регіон або країну, знайомляться з правилами перебування за кордоном (в країні перебування) та можливостями отримати матеріальну допомогу від держави та недержавних організацій, намагаються знайти будь-яку роботу або тимчасовий заробіток.

Третій етап: інтеграція. Цей етап пов'язаний з перспективою довгострокового проживання переселенців в певній країні. Для мігрантів актуальності набувають такі проблеми: освоєння мови країни перебування, працевлаштування та отримання стабільного доходу, що забезпечує принаймні прожитковий мінімум, регулярне (у міру необхідності) отримання медичних, психологічних і освітніх послуг (очне навчання дітей в місцевій школі, набуття знань і навичок, необхідних для підтвердження кваліфікації, отриманої в Україні, здобуття вищої та професійної освіти), наявність можливостей для позашкільної діяльності дітей, доступу до якісного дозвілля, рекреаційних послуг, а також захист прав у новому соціальному середовищі.

Українські біженці є неоднорідними за своїм складом і різною мірою потребують допомоги. Професор М. Дущик із Центру досліджень міграції Варшавського університету ділить українських вимушених переселенців на три групи. Перша – сім'ї, що возз'єдналися. Мається на увазі ситуація, коли жінки (самі або з дітьми) приїхали до своїх чоловіків або партнерів, які вже працювали у Польщі. За оцінками М. Дущика, переважна більшість таких жінок досить швидко знайшли роботу, а їхні діти продовжили навчання у місцевих школах за польською програмою. “Немає потреби допомагати в інтеграції першої групи, оскільки ці люди фактично вже інтегровані в польське суспільство”, – вважає М. Дущик⁶.

Складнішою є ситуація з другою групою. До неї, на думку професора, належать матері з дітьми, у яких до війни не було жодних зв'язків з Польщею. У багатьох випадках ці жінки розділені зі своїми сім'ями та переживають за долю рідних, які залишилися в Україні. Дехто з них пережив сильний стрес і потребує психологічної допомоги. Серед представниць цієї групи, за оцінками М. Дущика, роботу має лише

⁶ Может быть, они не вернутся никогда. *Meduza*. 6.03.2023. URL: <https://meduza.io/feature/2023/03/06/mozhet-byt-oni-ne-vernutsya-nikogda>

половина. Один з головних викликів для польської влади нині – зробити так, щоб українські біженці були активнішими на ринку праці та менше залежали від допомоги, яку надає уряд.

Найскладніша група біженців, на думку професора М. Душика, – третя. До неї належать українці, які постійно рухаються між країнами. Наприклад, після двох-трьох тижнів у Польщі повертаються до України або їдуть до Німеччини чи Нідерландів, де намагаються знайти кращу роботу. За їхню інтеграцію “ніхто не відповідає”⁷. Сьогодні, через півтора року після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну і масового виїзду українських громадян за кордон, переважна більшість біженців перебуває на третьому етапі міграційного процесу, коли для них актуальності набули завдання інтеграції в новий соціум, пов’язані з перспективою довгострокового проживання в країні перебування.

Доступ до медичних послуг. Чимало трудових мігрантів довоєнного періоду працювали за кордоном нелегально та не мали медичного страхування. Особливо ризикували особи, які працювали на будівництві – найпоширеніший варіант зайнятості українських заробітчан-чоловіків. Надання тимчасового захисту українським біженцям в країнах Євросоюзу гарантувало їм певні стандарти життя: реалізацію права на проживання, медичну допомогу і освіту, доступ до ринку праці та житла. У Польщі, відповідно до закону про допомогу громадянам України, медичне обслуговування українських біженців є безоплатним завдяки підтримки Національного фонду здоров’я (за наявності статусу PESEL). Більш ускладненим є доступ до медичних послуг для українських біженців, які опинились у пострадянських країнах, які не є членами ЄС (Грузії, Молдови)⁸. Медична допомога для дітей-біженців з України в європейських країнах переважно є доступною в повному обсязі на тих самих умовах, що і для місцевих дітей. Це означає, що навіть у ситуації, коли жоден з батьків не працевлаштований і не може сплачувати обов’язковий страховий внесок за дитину, будь-яка медична допомога, зокрема стоматологічна та медикаменти (за рецептом лікаря), надаватиметься безоплатно.

Освіта дітей. Діти трудових мігрантів довоєнного періоду залишалися вдома в Україні та навчалися у школі за місцем проживання. Водночас серед мігрантів воєнного періоду третину становили діти, саме їх українці намагалися забезпечити в першу чергу. За даними ЮНІСЕФ, в середині 2022 р. серед українських біженців, які виїхали за кордон, понад 2 млн становили діти [1]. Гостро постало питання захисту прав українських дітей, позбавлених домівки і звичного укладу життя, зокрема реалізації їхнього права на освіту⁹.

У країнах Європейського Союзу, куди потрапила переважна більшість українських біженців, наявна система безоплатної шкільної освіти. Право на освіту в

⁷ Там само.

⁸ Захист для тих, хто прибуває з України. *Help Грузія*. УВКБ ООН у Грузії. Допомога біженцям та шукачам притулку. 2023. URL: <https://help.unhcr.org/georgia/ru/protection-for-arrivals-from-ukraine/>

⁹ Конвенція про права дитини. 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

державних школах мають всі діти, які перебувають на території країни, незалежно від громадянства, походження, ситуації та обставин, за яких вони перебувають в країні. У деяких країнах діти з України мають право на соціальну допомогу – безоплатне харчування та допомогу у придбанні необхідного навчального приладдя. Викладання в школах ведеться державною (місцевою) мовою, в деяких країнах (наприклад, у Латвії, Литві, Грузії) наявні школи, де навчання проходить українською або російською мовами. У відповідь на потребу українських дітей у деяких школах були сформовані класи з викладанням українською мовою (йдеться про окремі випадки переважно у великих містах).

Українських дітей зараховують до певного класу за віком, де викладання ведеться державною мовою. Англомовні або (рідше) російськомовні вчителі та учні допомагають дитині перекладати навчальні матеріали з місцевої мови. Поширеним є варіант, коли дітей зараховують до так званих “адаптаційних класів”, де протягом року акцент роблять на вивченні державної мови. Протягом першого семестру діти вивчають місцеву мову 25 годин на тиждень, у другому семестрі крім мовних занять вводяться інші предмети. Таким чином, за рік діти опановують місцеву мову на рівні, достатньому для того, щоб продовжити освіту з ровесниками у “звичайному класі” і бути здатними складати державні іспити. (Щоправда при такому варіанті діти фактично пропускають один рік за програмою).

Частка дітей-біженців навчається он-лайн в українських школах, що є допустимим за законодавством європейських країн. При цьому місцева влада прагне проводити політику залучення якнайбільшої кількості дітей до традиційної очної освіти в місцевих школах. Таке прагнення ґрунтується на слушній думці, що така модель навчання сприяє кращій інтеграції дітей у новій країні, допомагає почуватися впевненіше, робить дітей та їхні потреби видимими, у цілому очне навчання сприяє більшій безпеці дитини. Відвідування школи є важливим для успішної соціалізації дітей, у школі вони можуть спілкуватися з однолітками, заводити дружні зв'язки, що є невід'ємною частиною нормального соціального життя та психологічного благополуччя. У школах працюють штатні фахівці-психологи, які за необхідності можуть надавати психологічну підтримку та реагувати у випадках, коли є підстави припускати можливе психологічне, фізичне або сексуальне насильство над дитиною. Школа має зв'язок із соціальними службами, які можуть долучитися за необхідності.

На практиці трапляються різні причини, через які діти не прагнуть відвідувати школу і батьки не вважають це рішення оптимальним. Так, багато дітей навчаються он-лайн в українських школах, оскільки їхні сім'ї планують якнайшвидше повернутися в Україну і не бачать сенсу піддавати дитину додатковому стресу інтеграції. Мають місце і випадки, коли діти старшого підліткового віку не відвідують школу (або залишаються на онлайн-навчання), тому що їм потрібно доглядати молодших братів і сестер, поки батьки на роботі. Проте такі випадки є радше винятком, ніж правилом.

Інформаційно-правова забезпеченість. Серед українців добре розвинута культура використання глобальної мережі, різноманітних застосунків, що відкривають доступ до електронних джерел інформації (зокрема, з використанням месенджерів). Завдяки цьому українські біженці могли в умовах війни швидко отримувати інформацію про ситуацію за місцем проживання, оповіщення про необхідність евакуюватися, про шляхи евакуації, місця збору біженців, порядок і правила релокації, про те, яка при цьому надається поміч. Наявність документів в електронному форматі у застосунку Дія спрощувала ідентифікацію та перетин кордону.

Якщо говорити про країни Євросоюзу, то сьогодні інформацію про можливості, доступні українським біженцям, можна знайти в інтернеті, отримати в будь-якій державній установі або у представників НУО (волонтерів), які працюють з українцями. Механізми надання допомоги вимушеним переселенцям є прозорими, наявна велика кількість доступних способів отримати необхідну консультацію, роз'яснення. Крім офіційної інформації на сайтах органів влади, великий розвиток здобули тематичні сайти, соціальні мережі, групові чати і канали месенджерів, YouTube-канали, на яких вже самі мігранти діляться доступною інформацією, власним досвідом вирішення певних питань, дають поради своїм співвітчизникам: як отримати допомогу, доступ до певних послуг, оформити документи тощо.

Як приклад можна навести діяльність інтернет-порталу “Українці в Польщі” (Ukrainian in Poland) – найпопулярнішого ресурсу для українських біженців у Польщі. Портал створили польські фахівці, але наповнюють його контентом українські мігранти. На цьому порталі можна дізнатися, наприклад, як отримати польські водійські права, як краще знайти стоматолога, на яку допомогу від міжнародних організацій українцям можна розраховувати, де знайти роботу, прочитати роз'яснення законів і правових процедур¹⁰.

Незважаючи на доступність інформаційних джерел, чимало українських громадян, що перебувають за кордоном, і сьогодні потребують певної інформаційної підтримки, зокрема, юридичного супроводу (консультування). Представники соціально вразливих груп стикаються з труднощами у доступі до адміністративних послуг, оформленні допомоги, з дискримінацією¹¹. Більшість переміщених осіб не мають закордонних паспортів, це становить проблему релокації до ЄС, де краще функціонують програми допомоги.

Після року перебування за кордоном для українських біженців актуальними є різноманітні аспекти інтеграції до соціального середовища в країні перебування. Простежується еволюція надання інформаційної підтримки біженцям з боку НУО та волонтерів – змінюється зміст і характер інформування. Якщо на початку війни українським переселенцям насамперед розповідали про те, як отримати прихисток і матеріальну допомогу на перший час, то тепер вони часто потребують юридичного

¹⁰ *Ukrainian in Poland*. URL: <https://www.ukrainianinpoland.pl/uk/>

¹¹ Ставлення українців, які зараз перебувають на території України, до українських біженців у Європі. КМІС. 11.11.2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1160&page=7>

консультування у питаннях, пов'язаних з довгостроковим перебуванням в країні та економічною активністю. Чимало українців у Польщі звертаються до громадських організацій, які допомагають біженцям з таких питань:

- легалізація перебування, зокрема, отримання дозволу на тимчасове проживання;
- реєстрація придбаного автотранспорту;
- реєстрація бізнесу (приватного підприємця або підприємницької діяльності);
- отримання статусу податкового резидента, оскільки для багатьох минуло 6 місяців після перетину державного кордону Польщі.

На шляху до працевлаштування українським мігрантам трапляються перешкоди, у тому числі бюрократичного характеру, подолання яких потребує допомоги (надання певних адміністративно-юридичних послуг) з боку української влади. Так, українці у Великій Британії, які хочуть влаштуватися на роботу до шкіл або дитячих садків, стикаються з проблемою отримання спеціальних документів, зокрема, довідки про відсутність судимості. У системі британського правосуддя немає записів щодо біженців з України, а українські сертифікати через війну важко отримати¹².

Працевлаштування. Інтеграція мігранта в нове соціальне середовище передбачає набуття економічної самостійності: легальне працевлаштування, здобуття стабільного джерела доходів, здатність орендувати житло та забезпечити себе необхідним. Значна частка українських біженців (переважно жінки) продемонстрували спроможність за короткий термін знайти роботу і підвищити рівень економіки країни перебування. Станом на початок березня 2023 р. в країнах ЄС було працевлаштовано понад один мільйон українських біженців з близько 4 мільйонів зареєстрованих (третина яких – неповнолітні діти)¹³. Вражає швидкість, з якою здатні адаптуватися українці до нових умов. У лютому 2023 р. Міністр сім'ї та соціальної політики Польщі М. Малонг повідомила, що з початку війни близько 900 тис. біженців з України були працевлаштовані в Польщі¹⁴. Слід враховувати, що статус тимчасового захисту в Польщі отримали близько 1,5 мільйонів біженців з України, з них дітей близько 500 тис. Відповідно до цих даних, експерти Міграційної платформи EWL дійшли висновку, що майже всі біженці працездатного віку з України, які виявили бажання працювати в Польщі, знайшли роботу¹⁵.

За даними опитування, проведеного серед роботодавців Польщі, переважна більшість польських компаній (80%) працевлаштовували українських громадян.

¹² Британська статистика: понад 40% українських біженців, які приїхали на початку війни, знайшли роботу. *BBC News Україна*. 27.08.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62701655>

¹³ Саєнко В. У Польщі підраховали, скільки українців перетнули польський кордон за рік війни. *УНІАН*. 11.04.23. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/u-polshchi-pidrahuvani-skilki-ukrajinciv-peretnuli-polskiy-kordon-za-rik-viyuni-12214341.html>

¹⁴ 80 % польських компаній працевлаштовували українців. *MonitorInfo*. 23.05.2023. URL: <https://monitor-press.info/uk/news/19617-80-polskix-kompanii-pracevlastovali-ukrayinciv>

¹⁵ Давигора О. Майже половина українських біженців планують залишитися в Польщі надовше – дослідження. *УНІАН*. 18.03.23. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/mai-zhe-polovina-ukrajinskih-bizhenciv-planuyut-zalishitisa-v-polshchi-nadovshe-doslidzhennya-12183339.html>

Більшість опитаних роботодавців (66%) заявили, що працівники з України швидко адаптувалися до нових умов роботи і не мали труднощів з акліматизацією. На думку 7% опитаних роботодавців, громадяни України відчули такі труднощі, але “незначною мірою”, і лише 2% респондентів вказали, що українці “значною мірою” відчули труднощі з адаптацією¹⁶.

У серпні 2022 р. Бюро національної статистики (ONS) Великої Британії повідомило, що четверо з десяти українських біженців, які приїхали до цієї країни, вже знайшли роботу¹⁷. Частка українських біженців, які працювали у квітні 2022 р. була 9%, а на початку серпня вже становила 42%. Близько 37% респондентів заявили, що мають достатньо грошей, щоб прогодувати себе протягом наступних трьох місяців, порівняно з 26%, які мали таку впевненість у квітні¹⁸. Це є безумовним свідченням успішної інтеграції українців в західне суспільство. Проте одним з наслідків успішної інтеграції є збільшення кількості осіб, які прагнуть залишитися в країні перебування – назавжди або на тривалий час після війни. І чим більше часу проходить з моменту виїзду за кордон, тим менше бажання у мігрантів повернутися додому.

Крім того, деякі дослідники зауважують, що виявлено ознаки зацікавленості деяких держав, які межують з Україною, у стимулюванні імміграції українців та їхньому укоріненні на новому місці [11].

Бачення свого майбутнього. За результатами опитування, проведеного Міграційною платформою EWL та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету, у березні 2023 р. майже половина біженців (45%) з України планували залишитися в Польщі на рік або кілька років після закінчення війни. (У березні 2022 р. про таке бажання заявляли 31% опитаних). Крім того, 6% респондентів висловили однозначний намір не повертатися додому. Тільки третина (32%) опитаних біженців виявили намір якомога швидше повернутися в Україну. Чимало респондентів (16%) не мають чітких планів щодо повернення додому¹⁹.

На думку авторів дослідження, досить великий відсоток мігрантів, які планують залишитися в Польщі довше, – це результат ефективної роботи польського суспільства та роботодавців, центральних і місцевих органів влади країни, які впоралися з прийняттям, забезпеченням основних потреб, адаптацією законодавства та професійною активізацією біженців з України. За даними опитування, проведеного міжнародною компанією Gremi Personal, що за останні пів року кількість українських біженців, які збираються залишатися в Польщі після завершення війни, зростає вдвічі. У жовтні 2022 р. таких було 17%, а в березні 2023 р. – 38%. “Деяким вже немає куди повертатися – це переважно люди зі Сходу та Півдня України, чий будинки знищені

¹⁶ 80% польських компаній працевлаштували українців.

¹⁷ Результати повторного вибіркового опитування, проведеного ONS.

¹⁸ Погоріла І. У Британії влаштувалися на роботу понад 40% українських біженців – статистика. УНІАН. 27.08.2022. URL: <https://www.unian.ua/society/u-britaniji-vlashtuvalisya-na-robotu-ponad-40-ukrajinskih-bizhenciv-statistika-11957115.html>

¹⁹ Давигора О. Майже половина українських біженців планує залишитися в Польщі надовше – опитування.

російськими окупантами. Багато людей вже адаптувались у Польщі, влаштувались на роботу та віддали дітей у польські школи. Деякі жінки побудували стосунки з поляками і вже не хочуть розлучатися”, – пояснює представник Gremi Personal А. Джоболда²⁰.

Водночас, аналізуючи результати соціологічних досліджень, слід зважувати, що біженці, які беруть участь в опитуваннях, не завжди в змозі проаналізувати всю сукупність змінних чинників, що впливатимуть на їхні рішення. Дискомфорт від перебування поза домівкою, в незвичних умовах може з часом згладжуватися, а може й загострюватись – це не в останню чергу залежить від політики країн, які надають українцям притулок [12]. Українських мігрантів в Європі, США та Канаді приймають значно тепліше і щиріше, ніж вихідців з країн Азії, Африки й Латинської Америки. На думку деяких дослідників, це пояснюється багатьма позитивними показниками – високим рівнем освіченості українців, їхньою належною вихованістю, природною толерантністю, володінням іноземними мовами, працелюбністю, відкритістю до спілкування, готовністю поділитися власними навичками (фаховими, кулінарними, побутовими) тощо [13].

Європейські уряди і бізнес об’єктивно зацікавлені в тому, щоб українські громадяни залишилися в країнах перебування, оскільки їх інтеграція вже принесла відчутний позитивний імпульс для місцевих економік. Українці активно інтегруються в європейський ринок праці і сплачують податки. Зокрема, з початку повномасштабної війни, за оцінками Center for Migration Research at the University of Warsaw, українці в Польщі заплатили 10 млрд злотих (близько 2,4 млрд дол.) податків, що істотно перевищує обсяги наданої біженцям допомоги²¹.

За даними дослідження Національного банку України, попри додаткове навантаження, яке мігранти зумовлюють для фінансових систем країн перебування, у довгостроковій перспективі вони можуть стати активними учасниками ринку праці, з позитивним впливом на бюджет і економічне зростання. За розрахунками Національного банку України, додатковий внесок українських мігрантів у щорічні темпи зростання ВВП Чехії, Польщі та Естонії становитиме близько 1,2 п.п. на рік, у ВВП Угорщини, Латвії, Словаччини, Литви та Румунії – майже 0,8 п.п.²². Слід враховувати, що запит на українську робочу силу з боку європейських роботодавців не вичерпався: певні галузі готові прийняти сотні тисяч нових робітників з України. Українські мігрантки певною мірою задовольнили попит на роботу у сферах послуг і виробництві. Натомість у транспортній та будівельній галузях Польщі відчувається нестача персоналу, оскільки на роботу потрібні чоловіки. За даними Польської асоціації роботодавців будівельної галузі, чисельність громадян України, зайнятих на

²⁰ Маджумдар О. Настрої змінилися. Скільки біженців повернуться в Україну з Польщі: опитування. *РБК-Україна*. 12.04.2023. URL: <https://www.rbc.ua/rus/travel/nastroyi-zminilisa-skilki-bizhentsiv-rovernutsya-1681306811.html>

²¹ Заражевська С. Не такі вже й біженці. Українці витрачають за кордоном \$1–2 млрд на місяць та заплатили \$2,4 млрд податків у Польщі. Головне зі звіту НБУ.

²² Там само.

будівництві, за роки війни скоротилася на дві третини (у 2022 р. вона становила 127 тис. осіб). Крім того, Польщі не вистачає близько 150 тис. професійних водіїв. Через це транспортна та логістична галузь стикається з проблемами функціонування²³. Отже, після завершення війни Україні доведеться активно конкурувати з європейськими роботодавцями за трудові ресурси.

Хоча за всіма ознаками пік воєнної міграції пройдено, ризик подальшого виїзду населення України за кордон зберігається. Новий міграційний потенціал формується завдяки молодому поколінню. За даними Київського міжнародного інституту соціології, в разі продовження війни на невизначений період лише 42,9% опитаних українців планують (бачать) майбутнє своїх дітей та онуків в Україні²⁴.

Висновки. Зовнішня міграція з України у передвоєнний та воєнний періоди кардинально відрізняються за причинами, обставинами та соціально-демографічною структурою. Відповідно, кардинальних змін потребує вся міграційна політика української держави, яка має враховувати нові реалії. Якщо раніше головною метою було створення умов для повернення в Україну чоловіків-заробітчан, де на них чекали сім'ї, то тепер "родинний якор" в особі дружини і дітей перемістився за кордон. Завдання міграційної політики істотно ускладнилися. Необхідно терміново розробити нові стратегії міграційної політики з урахуванням наявних реалій та ризиків, розпочати реалізацію заходів, спрямованих на повернення мігрантів вже зараз.

Головними стимулами для повернення мігрантів в Україну є надання житла та роботи. Насамперед, слід зосередити увагу на вихідцях з південних і східних регіонів, які проживали на території, що опинилися в окупації, чиє житло було зруйноване. Житловий фонд можуть скласти квартири і будинки, збудовані за державні кошти та цільових грантів, отриманих від іноземних партнерів, а також куплені на вторинному ринку житла. Деякі експерти висловлюють сумнів щодо ефективності програми виплати компенсації українцям за пошкоджене або знищене майно.

Трудові мігранти довоєнного періоду часто працювали нелегально, вахтовими методами і не були глибоко інтегровані в країні перебування. У них переважно було відсутнє соціальне страхування, вони мали проблеми з доступом до медичних послуг, перебували під загрозою депортації. Воєнні мігранти 2022–2023 рр. опинилися в іншій ситуації. Країни-реципієнти (насамперед, держави Євросоюзу та інші західні країни) створили для українських біженців сприятливі умови для задоволення базових потреб та адаптації. Сьогодні переважна більшість українських мігрантів перебуває на етапі інтеграції в новий соціум, коли для них актуальності набули завдання, пов'язані з перспективою довгострокового проживання у країні перебування.

²³ Роботу знайшли понад мільйон біженців. Як українці заповнили прогалини на ринку праці Польщі. *Бізнес*. 11.04.2023. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/ukrajinci-zapovnili-deficit-kadriv-na-rinku-praci-v-polshchi-kim-voni-zdebilshogo-pracyuyut-50317078.html>

²⁴ Лише половина українців планує майбутнє своїх дітей в Україні у випадку збереження військової загрози. *КМІС*. 9.06.2022. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1118&page=12>

Значна частка дітей біженців за кордоном продовжують онлайн-навчання в українських школах. Навчання за українською програмою, спілкування з українськими педагогами, перебування в україномовному середовищі підтримує зв'язок з домівкою, відтворює національну ідентичність дитини, не дозволяє втратити "коріння". Рішення батьків відмовитися від онлайн-навчання на користь відвідування дитиною місцевої школи часто має символічне значення і свідчить про те, що родина вирішила не повертатися до України після війни і пов'язує своє майбутнє з країною перебування. Українське суспільство має бути зацікавленим в тому, щоб якомога більше школярів за кордоном продовжували онлайн-навчання в Україні. Доцільно створити спеціальний освітній центр, який на новому рівні забезпечить процес онлайн-навчання, робота якого не залежала б від повітряної тривоги, аварійних відключень електроенергії, а також враховувала ту обставину, що на даний час чимало українських дітей-біженців перебувають в країнах з іншим часовим поясом (Канада, США). Новий центр онлайн-навчання має використовувати новітні медіа-технології для викладання і засвоєння знань.

Високий показник працевлаштування українських біженців свідчить про їхню конкурентоздатність на ринку праці, здатність адаптуватися до нових соціальних і економічних умов. Все це є наслідком ефективної інтеграції українців в країнах перебування, їхнього укорінення. Досить успішною є інтеграція українських дітей. Багато з них навчаються в місцевих школах з державною мовою викладання, заводять друзів, відкривають для себе нові можливості в розвинутих країнах Євросоюзу, будують плани на майбутнє в цих країнах. Після війни Україні доведеться конкурувати за трудові ресурси з іншими європейськими країнами, оскільки можливий виїзд чоловіків на роботу до ЄС. Вже зараз необхідно інвестувати кошти (державні або міжнародних організацій) у будівництво житла, транспортної та соціальної інфраструктури. Будівельникам необхідно забезпечити заробітну плату на рівні, близькому до зарплат у відповідній галузі Польщі.

Одним з наслідків успішної інтеграції українських мігрантів стало збільшення кількості осіб, які прагнуть залишитися в країні перебування. На сьогодні близько третини українських біженців у Польщі виявляють бажання залишитися в цій країні після війни. Тільки третина опитаних біженців у Польщі виявили намір якомога швидше повернутися в Україну. Необхідно надати можливості для безоплатної перекваліфікації мігрантів, що повертаються з огляду на поточну ситуацію на ринку праці; спільно з міжнародними партнерами створити фонд для надання пільгових кредитів колишнім біженцям для відкриття власного бізнесу в Україні; сформувати мережу бізнес-інкубаторів для підтримки бізнесових ініціатив.

Європейські уряди і бізнес об'єктивно зацікавлені в тому, щоб українські громадяни залишилися в країнах перебування, оскільки їх інтеграція вже принесла відчутний позитивний імпульс для місцевих економік. Незважаючи на масштабну міграцію, запит на українську робочу силу з боку європейських роботодавців не вичерпався: певні галузі готові прийняти сотні тисяч нових робітників з України.

Українські жінки та діти, інтегровані в країні перебування, можуть стати центрами тяжіння для українських чоловіків (членів родини) після війни. Формуються передумови того, що возз'єднання деяких родин може відбутися не в Україні, а за кордоном, що не жінки з дітьми приїдуть додому, а навпаки, чоловіки виїдуть за кордон до них.

Терміново необхідна принципово нова міграційна політика, яка враховує сучасні реалії та спрямована на:

- забезпечення соціального захисту українських громадян, які перебувають за кордоном;
- реалізацію трудових прав і прав людини українців, недопущення їх дискримінації, перетворення на жертв работоргівлі та сексуальної експлуатації;
- забезпечення прийнятних умов для проживання дітей мігрантів, реалізацію їхнього права на освіту;
- стимулювання повернення мігрантів, зокрема, створення умов для працевлаштування на внутрішньому ринку праці, забезпечення житлом осіб, які втратили його через війну.

Убачається доцільним провести дослідження, спрямоване на вивчення причин та обставин, через які мігранти в своїх планах відмовляються повертатися в Україну або відтермінують своє повернення на тривалий час після закінчення війни, дослідити наявність передумов для післявоєнної зовнішньої міграції, можливого виїзду чоловіків до своїх родин (дружин і дітей) за кордон після завершення війни.

Список використаних джерел

1. World Migration Report 2022. International Organization for Migration. 2023. URL: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>
2. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і тенденції. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2022. URL: http://pnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/robota_10.pdf
3. Безуглий П.Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. 2018. № 3. С. 4–9. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.3.1>
4. Українське суспільство: міграційний вимір (Національна доповідь). Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2018. 396 с. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf
5. Національне дослідження з питань міграції, торгівлі людьми та інших форм експлуатації. Київ: Міжнародна організація з міграції, 2022. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/resources/natsionalne-doslidzhennya-z-pytan-mihratsiyi-torhivli-lyudmy-ta-inshykh-form-ekspluatatsiyi-mihrantiv>
6. Зовнішня трудова міграція населення України: статистичний бюлетень. 2015–2017. 2017. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ztm.htm
7. Логвінова М.О. Суспільно-географічні особливості вимушених міграцій у прикордонних регіонах Східної України. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2021. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/logvynova-dysertatsia.pdf>
8. The Refugee Brief. 11 March 2022. Refugees Brief. UNHCR. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>
9. Вплив повномасштабної війни на міграцію українців: як масштаби переміщення оцінюють держава Україна та міжнародні організації. *Громадянська мережа ОПОРА*. 15.02.2023. URL: <https://www.oporaua.org/report/viyna/24523-vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-na-migratsiiu-ukrayintsiv-iak>

masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi?gclid=CjwKCAjwsvujBhAXEiwA_UXnAAJ5uY69B-TwCX0VEVQ113_SDWgiE5rS94_k3smihvvBM2NOzrp5shoCaRcQAvD_BwE

10. Пищуліна О., Юрчишин В., Маркевич К., Міщенко М., Добровольський Д. Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства. Київ: Центр Разумкова, 2022. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf

11. Семенкова М.А. Особливості міграційних процесів під час збройного конфлікту на Сході України і їх вплив на безпекове середовище. Київ: Національний університет оборони України, 2020. <https://doi.org/10.15421/342024>

12. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні: аналіт. доп. / за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 33 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01>

13. Рендюк Т. Вимушена міграція в умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. Доповідь на дискусійній платформі “Культур-антропологічні аспекти наслідків російської військової агресії проти України”. 2022. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149>

Отримано 12.05.23,
оновлено 24.05.23 та прийнято 26.05.23

References

1. World Migration Report 2022. (2023). International Organization for Migration. URL: <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>

2. Migration processes in Ukraine: current state and trends. (2022). Kyiv: Ministry of Education and Science of Ukraine. URL: http://pnp.u.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/robot_10.pdf [in Ukrainian]

3. Bezuglyi, P.H. (2018). Factors and implications of the migration movement in Ukraine. *Political Life*, 3, 4-9. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.3.1> [in Ukrainian]

4. Ukrainian society: migration dimension (National report). (2018). Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf [in Ukrainian]

5. National study on migration, human trafficking and other forms of exploitation. (2022). Kyiv: The International Organization for Migration's. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/resources/natsionalne-doslidzhennya-z-pytan-mihratsiyi-torhivli-lyudmy-ta-inshykh-form-ekspluatatsiyi-mihrantiv> [in Ukrainian]

6. External labour migration of the population of Ukraine: statistical bulletin. 2015–2017. (2017). URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/11/Arch_ztm.htm [in Ukrainian]

7. Lohvinova, M.O. (2021). Socio-geographic features of forced migrations in the border regions of Eastern Ukraine. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/logvynova-dysertatsia.pdf> [in Ukrainian]

8. The Refugee Brief. (2022, March 11). Refugees Brief. UNHCR. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

9. The impact of a full-scale war on the migration of Ukrainians: how the scale of displacement is assessed by the state of Ukraine and international organisations. (2023, February 15). *Civil Network "OPORA"*. URL: https://www.oporaua.org/report/viyina/24523-vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-namigratsiyi-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi?gclid=CjwKCAjwsvujBhAXEiwA_UXnAAJ5uY69B-TwCX0VEVQ113_SDWgiE5rS94_k3smihvvBM2NOzrp5shoCaRcQAvD_BwE [in Ukrainian]

10. Pushchulina, O., Yurchyshun, V., Markevych, K., Mishchenko, M., Dobrovolskyi, D. (2022). Socio-economic and humanitarian consequences of russian aggression for Ukrainian society. Kyiv: Razumkov Centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf [in Ukrainian]
11. Semenkov, M.A. (2020). Peculiarities of migration processes during the armed conflict in the West of Ukraine and their impact on the security environment. Kyiv: The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi. <https://doi.org/10.15421/342024> [in Ukrainian]
12. Potapenko, V. (Ed.). (2023). The impact of migration on the socio-economic situation in Ukraine: an analytical report. Kyiv: The National Institute for Strategic Studies. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01> [in Ukrainian]
13. Rendiuk, T. (2022). Forced migration in the conditions of the Russian-Ukrainian war and its negative consequences for the gene pool of Ukraine. Report on the discussion platform "Cultural-anthropological aspects of the consequences of Russian military aggression against Ukraine". URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> [in Ukrainian]

*Received on 12.05.23,
updated on 24.05.23 and accepted 26.05.23*